

AGRARINIAI SANTYKIAI IR VALSTIETIJOS PADĖTIS IMPERIALISTINĖSE ŠALYSE

A. SAUSANAVIČIUS

Valstietija savo socialine ekonomine padėtimi buržuazinėje visuomenėje yra artimiausia darbininkų klasės sąjungininkė. Nors valstiečių klasė nuolat mažėja, bet ji vaidina gana svarbų politinį vaidmenį imperialistinėse šalyse. Ypatingas agrarinių santykių ir valstietijos būklės vaidmuo išryškėja dėl aštrios maisto produktų problemos kapitalistinėje pasaulio dalyje. Gilus agrarinėje sferoje vykstančių procesų supratimas, teisingas poslinkių, įvykusių žemės ūkio gamyboje bei kapitalistinės visuomenės klasinių jėgų santykių, įvertinimas padeda komunistų ir darbininkų partijoms parengti moksliskai pagrįstą taktiką kovoje prieš monopolistinį kapitalą.

Kapitalistinių agrarinių santykių raidą pokario laikotarpiu bei šiuolaikinėmis sąlygomis tyrinėjo tarybiniai ekonomistai N. Dračiova, A. Jevdokimovas, N. Zaicevas, B. Kuznecovas, V. Martinovas, S. Nadelis, V. Nazarovas, M. Pavlova, A. Petrušovas, I. Trocenska, G. Faktorius ir kt. Agrariniai santykiai Lietuvoje buržuazijos valdymo metais nušviesti J. Tamošiūno, M. Gregorausko ir kt. ekonomistų darbuose.

Pakitimai žemės ūkio gamyboje ir agrariniuose santykiuose

Agrariniai santykiai — tai gamybiniai santykiai žemės ūkyje. Juos nulemia žemės nuosavybės pobūdis ir žemėvaldos formos. Gamybinių jėgų raida kapitalistinėje visuomenėje sąlygoja gilų agrarinių santykių kitimą. Šiuolaikiniame imperialistinių šalių žemės ūkyje egzistuoja įvairios žemėvaldos ir žemės naudojimo formos: lendlordizmas, plantacijų ūkis, pusininkystė, smulkūs ir vidutiniai valstiečių ūkiai, kapitalistinės fermos, agropromoniniai susivienijimai, kapitalistinės monopolijos, valstybinės organizacijos ir įstaigos ir t. t. Tai lemia agrarinių santykių įvairovę.

Kaip ir ikimonopolistiniame kapitalizme, agrarinių santykių kontūrus nusako gamybiniai santykiai tarp kapitalistiniame žemės ūkyje esančių trijų pagrindinių klasių, t. y. tarp žemės savininkų, agrarinių kapitalistų ir samdomųjų darbininkų. Tačiau šis klasikinis agrarinių santykių „trikampis“, išsamiai išnagrinėtas K. Markso „Kapitalo“ III tome, imperializme pasipildo naujais gamybinių santykių agentais. Tai agropromoninio komplekso (APK) kapitalistai ir buržuazinė valstybė, kuri savo reguliuojamąją veiklą dalyvauja formuojant gamybinius santykius žemės ūkyje. Kitas agrarinių santykių agentas yra gausi smulkiųjų ir vidutiniųjų valstiečių armija, kapitalizmo paveldėta iš feodalizmo ir išlikusi šiuolaikiniame imperializme. Vadinasi, klasikinį „trikampį“ pakeičia šiuolaikinis „šešiakampis“ — sudėtingas gamybinių santykių derinys agrarinėje sferoje.

Tačiau agrarinių santykių sudėtingumas nepakeičia jų pagrindinio bruožo klasinėje visuomenėje — išnaudotojiškos esmės. Išlieka vieninga ekonominių kapitalizmo vystymosi dėsnų sistema tiek pramonėje, tiek žemės ūkyje. Kapitalizme „valstiečių išnaudojimas skiriasi nuo pramoninio proletariato išnaudojimo tik forma. Išnaudotojas tas pats — kapitalas“ (4, p. 85—86).

Svarbiausi veiksniai, darantys įtaką agrariniams santykiams, yra mokslo ir technikos revoliucija, platus valstybinio monopolistinio ūkio reguliavimo vystymasis, vis gilesnis monopolistinio kapitalo skverbimasis į agrarinę gamybą. Sąlygojant šiems veiksniams, greitai nyksta ikikapitalistinių gamybinių santykių liekanos, masiškai išstumiami smulkūs gamintojai, rentiniai santykiai evoliucionuoja žemės rentos, kaip ekonominės kategorijos, vaidmens mažėjimo kryptimi, toliau poliarizuojasi žemės ūkio gamintojai, atsiranda naujos jų išnaudojimo formos.

Vienas iš svarbiausių veiksnių, darančių didžiausią įtaką šiuolaikiams agrariniams santykiams, o kartu ir visai žemės ūkio raidai, yra mokslo ir technikos revoliucijos sąlygomis sparčiai besiplėtojantis žemės ūkio industrializavimas. JAV, Anglijoje, Kanadoje šis procesas prasidėjo ketvirto dešimtmečio antroje pusėje; Vakarų Europos šalyse — šešto dešimtmečio pirmoje pusėje.

Žemės ūkio industrializavimo turinį sudaro perėjimas iš manufaktūrinės stadijos į mašininę stadiją, pradedama naudoti mašinų sistema, industriniai žemės ūkio gamybos metodai. Nors mašinos žemės ūkyje pradėtos naudoti dar XIX a., bet ilgą laiką jame vyravo rankinis darbas ir arklių traukiamoji jėga. V. Leninas, išanalizavęs kapitalizmo raidą JAV žemdirbystėje XIX a. pabaigoje, pabrėžė: „<...> kapitalizmas žemdirbystėje yra stadijoje, artimesnėje manufaktūrinei, jei palyginsime jos evoliuciją su pramonės evoliucija, negu stambiajai mašininei industrijai. Rankų darbas dar tebevyrąja žemdirbystėje, ir mašinos, palyginti, nepaprastai mažai tėra naudojamos“ (3, p. 86).

Perėjimas iš manufaktūrinės į mašininės gamybos stadiją yra susijęs su kompleksiniu gamybos procesų mechanizavimu, plačiu irigacijos naudojimu, biochemijos, selekcijos vystymusi bei technologiniu pritaikymu — su plačiu šiuolaikinių mokslo ir technikos pasiekimų įdiegimu į žemės ūkio gamybą. Šis perėjimas prasidėjo pradėjus masiškai naudoti traktorius (pirmiausia kapitalistiniuose ūkiuose), po to ėmus naudoti pakabinamųjų mašinų sistemas ir pagaliau pradėjus kompleksinį gamybos procesų mechanizavimą ir automatizavimą. Daugelyje kapitalistinių šalių paplitęs kompleksinis gamybos mechanizavimas (grūdų, cukrinių runkelių, pašarų, žolės masės bei šieno gamyboje), kai kuriose gyvulininkystės šakose (paukštininkystėje, pieno ir kiaulienos gamyboje) — dalinis gamybos automatizavimas.

Nuolat didėja žemės ūkio chemizavimo vaidmuo, t. y. didinamas naudojamų mineralinių trąšų kiekis (ypač koncentruotos sudėtingos trąšos), taikomos cheminės priemonės kovai su žemės ūkio kenkėjais. Dėl šiuolaikinės mokslo ir technikos revoliucijos įtakos didėja biologijos mokslų poveikis agrarinei gamybai. Žemės ūkio kultūrų derlingumą ir gyvulininkystės produktyvumą didina pasiekimai selekcijos bei genetikos srityje, sukūrimas kombinuotųjų pašarų pramonės, kuri gamina kombinuotuosius koncentratrus su dirbtinių proteinų, hormonų, vitaminų ir mikroelementų priedais.

Vykstant žemės ūkio industrializacijai, sparčiai didėja darbo našumas agrarinėje gamyboje. Pokario metais Vakarų Europos šalyse darbo našumas padidėjo du tris kartus.

1973—1980 m. devyniose EEB šalyse vidutinis metinis pieno primilžis iš 1 karvės padidėjo nuo 3658 kg iki 4100 kg; vidutinis kiaušinių kiekis, gaunamas iš vienos vištos per tą laiką, padidėjo nuo 196 iki 231 (15, p. 361).

1959—1979 m. JAV žemės ūkyje gaminamos per valandą produkcijos vertės indeksas pakilo (1967 m.=100) nuo 60 iki 198, t. y. padidėjo daugiau kaip tris kartus (10, p. 422).

Darbo našumo didėjimą žemės ūkyje, nors ir netiesiogiai, nusako skaičius asmenų, galinčių prasimaitinti iš produkto, kurį sukuria vienas žemės ūkyje dirbantis asmuo (neskaitant kitų APK sferų darbuotojų darbo indėlio). Pavyzdžiui, JAV vienas fermeris 1950 m. pagamindavo 15,5 asmens (iskaitant save patį) maisto produktų, o 1979 m.— jau 68 asmenims (16, p. 76).

Naujas reikšmingas reiškinys yra tai, kad darbo našumo augimo tempai žemės ūkyje didėja sparčiau, palyginti su kitomis ekonomikos sritimis. Pavyzdžiui, 1969/1970—1979/1980 m. VFR žemės ūkyje darbo našumas (skaičiuojant vienam visiškai užimtam dirbančiajam) vidutiniškai didėjo 5,9%, kitose liaudies ūkio šakose — tik 3,1% (14, p. 31).

Industrializacija pavertė žemės ūkį viena iš labiausiai kapitalui imlių ekonomikos šakų, lėmė rimtus kiekybinius ir kokybinius pakeitimus naudojant pagrindinį kapitalą. Pavyzdžiui, 1965—1980 m. JAV fermų gamybinis kapitalas, skaičiuojant vienam darbuotojui, išaugo nuo 57,5 iki 311,7 tūkst. dol., arba padidėjo beveik 5,5 karto (10, p. 426).

Pagal aprūpintumą kapitalu JAV, Didžiosios Britanijos ir VFR žemės ūkis jau aplenkė apdirbamąją pramonę. Ši tendencija pastebima ir kitose kapitalistinėse šalyse. Organinės kapitalo sudėties augimas žemės ūkyje objektyviai sukelia žemės rentos, pirmiausia absoliutinės, mažėjimą. Šiuo metu žemės rentos, kaip ekonominės kategorijos, vaidmuo mažėja dar ir dėl to, kad vis dažniau žemės savininkas ir kapitalistas įmonininkas yra vienas ir tas pats asmuo. Šiuo atveju rentiniai santykiai nesusidaro, o atsiradęs perteklius virš vidutinio pelno sudaro, K. Markso žodžiais tariant, tik „potencialinę rentą“.

Didėjant traktorių, kombainų ir kitų žemės ūkio mašinų kiekiui, kinta ir pagrindinio kapitalo struktūra. Vis didesnę lyginamąją svorį sudaro pačios aktyviausios pagrindinio kapitalo dalys — mašinos ir įrenginiai.

Žemės ūkio techninio aprūpinimo didinimas atveria monopolijoms naujas galimybes didinti savo viešpatavimą valstietijos masėms, o buržuazinėms valstybėms — kištis į šio ekonomikos sektoriaus gamybinės sąlygas naudojant biudžeto lėšas naujos technikos įsigijimui kredituoti ir finansuoti. Kapitalistinių šalių žemės ūkis nepajėgus techniškai persiinkluoti savomis lėšomis. Dėl to buržuazinė valstybė, vykdydama socialinę monopolijų užsakymą, padeda atskiroms, vadinamosioms gyvybingoms ūkių grupėms apsirūpinti techniškai. Daugelio šalių valstybinuose biudžetuose („žaliuosiuose planuose“) šiam tikslui lėšos skiriamos sistemingai. Pažymėtina, kad daugelyje šalių valstybinių išlaidų lyginamasis svoris bendroje žemės ūkio produkcijos vertėje nuolat didėja. Pavyzdžiui, 1950 m. VFR žemės ūkio poreikiams buvo skirta 293 mln. markių, o 1979 m. vien federalinio biudžeto agrarinė dalis sudarė 6,0 mlrd. markių, arba atitinkamai tai sudarė 2,9% ir 10,0% bendrosios žemės ūkio produkcijos vertės (14, p. 136; 15, p. 10).

Didelė šių lėšų dalis skiriama techniniam ūkių apginklavimui. Prancūzijoje kasmet apie 30 tūkst. ūkių savininkų gauna valstybinę paramą gamybos modernizavimui (12, p. 7).

Stambiosios gamybos pranašumai objektyviai gali pasireikšti tik stambesnio masto kapitalistiniuose ūkiuose. Mokslo ir technikos revoliucijos sąlygomis nauja technika, kuriama ir tiekiamą kapitalistinių šalių žemės ūkiui, reikalauja vis didesnės gamybos apimties, didesnio apdirbamos žemės ploto bei stambesnės vienu metu aptarnaujamos produktiviųjų gyvulių bandos. Šiuolaikinio kapitalizmo sąlygomis išliko dar V. Lenino duotas metodologinis pagrindas skirstyti ūkius į smulkiuosius, vidutiniuosius ir stambiuosius. Tačiau dėl besivystančios technikos teikiamų galimybių viršutinė vidutiniųjų ir stambiųjų ūkių riba (pagal gamybos apim-

tį) gerokai pasislinko aukštyn. Mokslo ir technikos revoliucija padidino minimalų žemės ir kapitalo dydį, reikalingą racionaliam žemdirbystės organizavimui, ir kartu sumažino masinį smulkiųjų ir vidutiniųjų valstiečių agrarinio kapitalo vertę. Statistiniai duomenys rodo, kad Vakarų Europos šalyse toks minimumas yra maždaug 35 ha ploto bendros krypties nespacializuotas ūkis. Anglijoje nuo 1976 m. pradėjo mažėti 40–50 ha ploto fermų skaičius. 1979 m. devyniose „Bendrosios rinkos“ šalyse 76,3% valstiečių turėjo ūkius, mažesnius negu 20 ha (15, p. 351). Tai reiškia, kad dauguma valstietišių ūkių neturi realių perspektyvų ilgai gyvuoti ateityje. Šiuolaikinė kapitalizmo žemės ūkio praktika patvirtina V. Lenino išvadą, kad „kapitalizmas kelia žemdirbystės techniką ir veda ją į priekį, bet jis negali to daryti kitaip, kaip skurdindamas, smukdydamas ir slėgdamas smulkiųjų gamintojų mase“ (2, p. 411).

Monopolistinis kapitalas apskritai ir atskiros jo grupės, ypač susijusios su APK, suinteresuotos, kad gamybos ir kapitalo koncentracija agrarinėje sferoje vyktų sparčiais tempais. Pirmiausia, išaugusi gamybos koncentracija maisto pramonėje padidino paklausą žemės ūkio produkcijai, kuri pramonės įmonėms tiekama tolygiai ir stambiais partijomis. O tai pajėgūs vykdyti tik stambūs ūkiai. Antra, stambusis žemės ūkis sudaro rinką pramonės monopolijų produkcijai, ypač stambiajai žemės ūkio technikai, traktoriams ir kt. Trečia, padidėjęs žemės ūkio produktų gamybos lyginamasis svoris stambiuose ūkiuose, kuriuose mažesni gamybos kaštai, leidžia sulėtinti maisto produktų kainų didėjimą. Tai savo ruožtu išaldo arba apriboja pramonės darbininkų darbo užmokesčio didėjimą, o tai sudaro sąlygas kelti pramonės monopolijų prekių konkurencinį pajėgumą užsienio rinkose. Ketvirta, žemės ūkio gamybos koncentracija, valstiečių ir samdomųjų darbininkų masių išstūmimas iš agrarinės gamybos sudaro pramonės monopolijoms darbo jėgos rezervą gamybos pakilimo laikotarpiui. Pramonės gamybos pakilimas kapitalistinėse šalyse šeštą ir septintą dešimtmetį praktiškai ir buvo jau įmanomas vien dėl to, kad techninio perversmo metu iš žemės ūkio buvo išstumti milijonai valstiečių, kuriuos absorbavo kapitalistinė pramonės gamyba.

Agropramoninio komplekso susidarymas ir jo raida

Valstybinė monopolistinė gamybinių santykių sistema, egzistuojanti išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse, reiškiasi per valstybinius monopolistinius kompleksus, kurie yra konkreti monopolijų ir valstybės aparato suaugimo į vieningą mechanizmą forma. Juose monopolijų jėgos suaugimas su valstybės jėga pasiekia aukščiausią lygį. Šalia karinio pramoninio, atominio, aerokosminio, mokslo gamybinio, prekybinio pramoninio ir kitų valstybinių monopolistinių kompleksų, svarbi vieta priklauso agropramoniniam kompleksui.

Agropramoninis kompleksas — tai šiuolaikinio valstybinio monopolistinio kapitalizmo gamybinių santykių grandis, susiformavusi gaminant, pasiskirstant, mainant ir vartojant agrarinius produktus. APK — tai organizacinė forma valstybinio monopolistinio kapitalo, kuris investuotas į žemės ūkio produktų gamybą, perdirbimą ir realizavimą, taip pat į sferas, kurios užtikrina šią veiklą. Jis yra valstybinių monopolistinių gamybinių santykių išikūnijimas išsivysčiusių kapitalistinių šalių žemės ūkyje.

APK branduolį sudaro monopolijos, kurios į visumą sujungia liaudies ūkio šakas, gaminančias maisto produktus ir prekes iš žemės ūkio žaliavų. Jis jungia tris pagrindines sferas: 1) pramoninę gamybos priemonių žemės ūkiui gamybą, materialinę techninę, kreditinę bei mokslo konsultacinę žemės ūkio aptarnavimą; 2) patį žemės ūkį; 3) žemės ūkio žalia-

vos transportavimą, apdorojimą, gatavų maisto produktų saugojimą ir realizavimą (6, p. 142). APK yra vienas iš stambiausių valstybinių monopolistinių kompleksų kapitalistinių šalių liaudies ūkyje. Aštunto dešimtmečio pradžioje JAV APK gamino beveik $\frac{1}{4}$ bendrojo nacionalinio produkto.

Santykiai tarp atskirų APK sferų turi technologinį, ekonominį ir socialinį pobūdį. Technologiniu požiūriu APK yra gamybinių stadijų visuma — pradedant gamybos priemonių gamyba žemės ūkiui ir baigiant agrarinio produkto paruošimu vartojimui. Ekonominiu požiūriu APK formavimasis reiškia visuomeninio darbo pasidalijimo didėjimą, atskirų šakų funkcinės specializacijos ir kooperacijos, darbo našumo, visuomeninės gamybos koncentracijos, centralizacijos ir efektyvumo kilimą. Socialiniu ekonominiu požiūriu APK vystymasis reiškia šio komplekso pramonės šakų vaidmens ir reikšmės didėjimą, nepaprastą monopolijų kontrolės ir viešpatavimo sustiprėjimą agrarinių produktų gamintojų atžvilgiu, pramoninių ir prekybinių monopolijų vis didėjantį žemės ūkyje sukuriamos pridėtosios vertės pasisavinimą, daugumos valstiečių diferenciaciją ir nuskurdimą.

Agrariniai šiuolaikinio kapitalizmo santykiai paplitę visose trijose APK sferose, kurios dalyvauja kuriant, perdurbant ir realizuojant agrarinius produktus, kartu kuriant, pasiskirstant ir perskirstant pridėdamąją vertę, kurios didžiąją dalį anksčiau pasisavindavo žemės savininkai kaip rentą.

Pasekime gamybinių santykių formavimąsi visose trijose APK sferose ir kokius padarinius sukelia valstiečių bei fermerių padėčiai monopolistinio kapitalo skverbimasis į agrarinę gamybą.

Pirmosios APK sferos funkcionavimo pobūdį lemia šiuolaikinės ekonominės ir techninės technologinės žemės ūkio gamybos sąlygos. Mokslas ir technikos pažanga, visuomeninio darbo pasidalijimo gilėjimas, agrarinės gamybos specializacija, kapitalistinės konkurencijos prieštaravimų aštrėjimas verčia valstiečius bei fermerius vis daugiau taikyti technines priemones ir naudoti gamybinės paslaugas, kurias teikia kapitalistinės monopolijos. 1979 m. devyniose „Bendrosios rinkos“ šalyse pirktinės žemės ūkio gamybos priemonės sudarė 46,8 mlrd. atsiskaitomųjų vienetų*, arba 44,7% galutinės žemės ūkio produkcijos vertės (15, p. 349). Dėl technikos pažangos pramoninių žemės ūkio gamybos priemonių vertė didėja sparčiau negu bendroji žemės ūkio produkcija. Pavyzdžiui, 1969/1970—1979/1980 m. VFR bendroji žemės ūkio produkcija padidėjo 60,5%, pirktinių gamybos priemonių vertė — 96,3%, t. y. pusantro karto sparčiau**.

Vis daugiau buvusio agrarinio darbo bei techninių paslaugų perkeliant iš žemės ūkio į pramonės šakas, gilėja visuomeninis darbo pasidalijimas. Kaip nurodė V. Leninas, visuomeninį darbo pasidalijimą tai ir sudaro, „kad viena pramonės šaka po kitos, viena žalių produktų apdirbimo forma po kitos *atitruksta* nuo žemdirbystės ir darosi savarankiškomis, vadinasi, sukuria industrinius gyventojus“ (1, p. 210).

Monopolijos ir stambios kapitalistinės firmos gamina žemės ūkio mašinas, mineralines trąšas, chemikalus, kombinuotus pašarus, statybinės medžiagas, organizuoja pervežimus, teikia kreditus ir t. t. $\frac{2}{3}$ tiekiamų JAV rinkai traktorių ir žemės ūkio mašinų gamina septynios stambiausios korporacijos, kai kurios iš jų yra tarptautinio masto monopolijos. Prancūzijoje 50% žemės ūkio technikos gamina šešios stambiausios mašinų gamybos bendrovės. Anglijoje dvi, VFR penkios stambiausios traktorių gamybos bendrovės sutelkė beveik $\frac{3}{4}$ gaminamų traktorių šiose šalyse.

* EEB atsiskaitomasis vienetas (ekiu) lygus 1 JAV doleriui iki 1971 m. devalvacijos.

** Apskaičiuota pagal Materialband zum Agrarbericht 1981.—Bonn, 1981, S. 31.

Dėl didelių ir nuolat kylančių žemės ūkio gamybos priemonių monopolinių kainų, palyginti su mažomis arba lėtai didėjančiomis agrariniais produktų kainomis, susidaro „kainų žirkklės“, nuo kurių kenčia valstiečiai. Pavyzdžiui, JAV nuo 1979 m. iki 1981 m. sausio mėnesio fermerių paroduodamų produktų kainų indeksas (1967 m. = 100) pakilo nuo 239 iki 263, o perkamų gamybos priemonių kainos — nuo 260 iki 299, o tai reiškia 12% kainų atotrūkį (11, p. 1).

Mokslo ir technikos pažangos monopolizavimas atveria papildomas galimybes monopolistiniam kapitalui išnaudoti valstietiją. Valstiečiams bei fermeriams, kurių daliai tenka ir taip sunkus darbo krūvis, gana sunku sekti nuolat didėjančią informacijos srautą ir teisingai orientuotis dideliame kiekyje naujų gamybos priemonių, kurias siūlo kapitalistinės monopolijos ir firmos. Tenka pasikliauti reklama ir gamybinėmis konsultacijomis, kurias teikia tos pačios firmos. O jos pirmiausia rūpinasi realizacijos apimtį ir savo pelnų didėjimu, todėl neretai valstiečiams siūloma tai, kas didina pramonės firmų apyvartą.

Ekonominis būtinumas daryti dideles investicijas ir pirmiausia didelės žemės ūkio mašinų bei kitų gamybos priemonių įsigijimo ir naudojimo išlaidos sukelia žemės ūkio gamintojų įsiskolinimą. Pavyzdžiui, 1970 m. JAV fermerių įsiskolinimas sudarė 58,9 mlrd. dol., o 1980 m. — 157,3 mlrd. dol., iš to skaičiaus 82,1 mlrd. dol. sudarė ipotekinis įsiskolinimas (10, p. 425). 1979 m. JAV fermeriai turėjo sumokėti 6,2 mlrd. dol. paskolinių palūkanų už ipotekinį įsiskolinimą, o tai sudaro vidutiniškai daugiau kaip 3 tūkst. dol. vienai šeimai, dirbančiai žemės ūkyje (apskaičiuota pagal šaltinį 10, p. 464).

Vadinasi, jau pirmoje APK sferoje egzistuoja keliai, kuriais daug žemės ūkyje sukurtos vertės bei pridėamosios vertės atsiduria finansinio kapitalo rankose. Pirmiausia, tai didelės žemės ūkio gamybos priemonių monopolinės kainos ir, antra, paskolinės palūkanos, sumokamos bankams ir kitiems finansiniams institutams. Jų pagalba dalis vertės ir pridėamosios vertės, sukurtos žemės ūkyje, tenka pramonės, prekybos ir bankų monopolijoms. Tiek agrariniai kapitalistai, nuomojantys žemę, tiek smulkieji ir vidutinieji valstiečiai, dirbantys nuosava, bet jau užstatytą žemę, dalį grynųjų pajamų (nepriklausomai nuo jų ekonominės prigimties) perduoda kapitalistinėms monopolijoms. Žemės renta, patekusi į monopolijų rankas, virsta sudedamąja aukšto monopolinio pelno dalimi.

Pažymėtina, kad paskutiniaisiais metais kai kuriose šalyse fermeriai bankams sumoka daugiau palūkanų negu rentos žemės savininkams. 1979 m. JAV fermeriai sumokėjo 5,3 mlrd. dol. žemės rentos, t. y. 15% mažiau negu paskolinių palūkanų (13, p. 148). Tai rodo, kad, didėjančią ipotekinį įsiskolinimą, faktinė žemės nuosavybės teisė vis labiau pereina į monopolistinio kapitalo rankas. Ji teikia įvairiems finansiniams institutams didėjančias pajamas paskolinių palūkanų pavidalu.

Antroji APK sfera (žemės ūkis). Žemės ūkio funkcija — maisto produktų ir žaliavos (maisto bei kitoms pramonės šakoms) gamyba. Valstiečiai ir fermeriai susiduria su vis didėjančiu neagrarinio kapitalo skverbimusi į žemės ūkio gamybą, su didėjančia konkurencija kapitalistinių įmonių, kurios organizuoja masinę grūdų, daržovių, vaisių, broilerių, kiaušinių, kiaulienos, jautienos gamybą stambiose pramoninio tipo įmonėse. Dėl to mažėja smulkiųjų ir vidutiniųjų gamintojų galimybės išsilaikyti žiaurioje konkurencinėje kovoje. Šį procesą yra numatęs F. Engelsas: „kapitalistinė stambioji gamyba taip pat sutraiškys jų bejėgį pasenusį smulkųjį ūkį, kaip geležinkelio garvežys — rankinį karutį“ (5, p. 521). Žemės ūkio produktų gamyba industriniais metodais didžiausią lyginamąjį svorį sudaro JAV, tačiau ji vis labiau plinta ir Vakarų Europos kapitalistinėse šalyse. Tam tikra dalis (3,9%) JAV fermų, gaminančių 100 tūkst. dol. ir daugiau metinės produkcijos vertės, yra satelj-

kusios 47% šalies žemės ūkio prekinės produkcijos. 1980 m. Anglijoje 41% vištų buvo sutelkta 156 stambiuose paukščių fabrikuose, laikančiuose daugiau kaip 50 tūkst. paukščių (8, p. 27).

Stambiausi agropramoniniai susivienijimai veikia visose trijose APK sferose, turi užbaigtą žemės ūkio produktų gamybos ir realizavimo ciklą. Jie sudaro agropramoninį kompleksą mikrolygyje, o kartu yra ir susiformavusi valstybinių monopolistinių agrarinių santykių grandis šiuolaikinėmis sąlygomis.

Paskutiniųjų dešimtmečių naujas reiškinys yra vertikaliosios integracijos paplitimas žemės ūkyje, t. y. stambiojo kapitalo skverbimasis į agrarinę sferą. Maisto pramonės monopolijos arba stambiosios kapitalistinės įmonės organizuoja visą žemės ūkio gamybos ciklą vertikaliaja linija (pradedant sėja arba gyvulių prieauglio penėjimu ir baigiant gatavos produkcijos surinkimu, perdirbimu ir realizavimu). Valstiečiai dirba pagal įvairias sutartis, kontraktus su kapitalistiniais integratoriais, kurie pateikia griežtas instrukcijas, kaip turi būti atliekamos visos gamybinės operacijos, suteikia kreditus, aprūpina sėklomis, trąšomis, gyvulių prieaugliu, pašarais. Monopolijos nustato produkcijos tiekimo terminus, kainas, pagrindinius jos kokybės rodiklius.

JAV taip integruota sistema gamina apie $\frac{1}{4}$ žemės ūkio produkcijos. Aštunto dešimtmečio pradžioje vertikaliosios integracijos sąlygomis EEB šalyse buvo gaminama 100% cukrinių runkelių, apie 95% pieno, 80—90% paukštienos, 52—92% įvairių daržovių, 75% vėselių, 40—60% bulvių, 30—35% kiaušinių ir daug kitos produkcijos (7, p. 17).

Antrosios APK sferos — žemės ūkio — agrariniuose santykiuose taip pat reiškiasi nauji bruožai. Pirmiausia monopolistinis kapitalas susilieja su stambiaja žemės nuosavybe (pramonės monopolijoms išigyjant stambius dirbamos žemės plotus). Samdomuosius žemės ūkio darbininkus dabar išnaudoja ne tik agrariniai kapitalistai nuomininkai, bet ir pramonės kapitalistai, prasiškerbė į žemės ūkį. Antra, per vertikaliosios integracijos sistemą ir ypač per integruotos gamybos produkcijos kainas dalis valstiečių ir fermerių darbu sukurtos vertės atitenka kapitalistiniams integratoriams. Trečia, valstiečiai ir fermeriai vertikaliosios integracijos sąlygomis tampa ekonomiškai priklausomi, ir jų būklė iš esmės nesiskiria nuo samdomųjų darbininkų padėties, ypač tuo atveju, kai integratoriai suteikia jiems didžiąją darbo objektų ir darbo priemonių dalį.

Trečioji APK sfera. Jos pagrindinė funkcija yra užtikrinti žemės ūkio produktų supirkimą, perdirbimą, saugojimą ir realizaciją gyventojams, pramonei ir valstybei.

Tiek pirmoji, tiek trečioji APK sfera yra aukšto monopolizacijos laipsnio. Valstiečiai ir fermeriai, nepriklausantys vertikaliosios integracijos sferai, priversti savo produkciją pardavinėti rinkos „partnerėms“ monopolijoms. Daugelis žemės ūkio produktų be pirminio apdirbimo greitai genda, jų negalima ilgai laikyti, todėl valstiečiams tenka parduoti produktus tomis kainomis, kurias nustato pramonės ir prekybos monopolijos. Per mažas supirkimo kainas dalis žemės ūkyje sukurtos vertės ir pridėamosios vertės perskirstoma monopolijų naudai. Pavyzdžiui, 1979—1980 m. VFR valstiečių gaunamos pajamos sudarė tik 44,2% mažmeninės maisto produktų kainos, 22,9% augalininkystės produktų kainos (14, p. 101). Nors kapitalistinėse šalyse maisto produktų kainos ir kyla, bet valstiečiams mokamos kainos smunka, arba atsilieka nuo mažmeninių kainų didėjimo. Taip susidaro dar viena „kainų žirklių“ rūšis valstiečių nenaudai.

Stambūs žemės savininkai, patys organizuojantys agrarinę gamybą, stengiasi išvengti maisto pramonės monopolijų priespaudos, todėl savo kapitalus įdeda į žemės ūkio produktų perdirbimo įmones, tampa jų dalininkais. Vyksta tolesnis žemės nuosavybės ir finansinio kapitalo susiliejimas. Šiuo atveju rentiniai santykiai susipina su monopolistinio išnau-

dojimo santykiais, nes toks žemvaldys, supirkdamas ir perdirbdamas žemės ūkio produktus, pasisavina valstiečių ir fermerių sukurtą vertę, kuri kartu su samdomųjų pramonės įmonės darbininkų sukurta pridedamąja verte virsta aukšto monopolinio pelno dalimi.

Valstybinis monopolistinis žemės ūkio reguliavimas

Pokario metais svarbia sudėtine agrarinių santykių dalimi išvystytoje kapitalistinėse šalyse tapo valstybinis monopolistinis ekonominių bei socialinių procesų žemės ūkyje reguliavimas, kuris daro didžiulę įtaką žemdirbystės produktų gamybai, kartu pridedamosios vertės sukūrimui, jos paskirstymui ir persikirstymui.

Aktyvų valstybės poveikį žemės ūkiui sąlygoja visas kompleksas veiksmų, pradėjusių reikštis šioje liaudies ūkio šakoje XX a. antroje pusėje, pirmiausia pagrindinio kapitalizmo ekonominio prieštaravimo paauštrėjimas, susijęs su monopolijų viešpatavimo didėjimu ir su APK raida. Nuolat atsirandančios atskirų ekonomikos grandžių vystymosi disproporcijos daro didžiulę žalą visam reprodukcijos procesui. Todėl kapitalistinė valstybė priversta paremti „silpnas“ ekonomikos grandis, prie kurių priklauso ir žemės ūkis, pastūmėti jų raidą iki kitų liaudies ūkio šakų lygio. Valstybiniu žemės ūkio reguliavimu labai suinteresuotos pramoninių APK sferų monopolijos. Valstybė taip pat priversta kištis į žemės ūkio gamybą, siekdama įveikti atskirais laikotarpiais susidarantią agrarinių produktų perprodukciją; suteikdama finansinę paramą, tikisi išvengti klasių kovos paaštrėjimo kaime. Šiam tikslui plačiai naudojamas socialinis manevravimas.

Pagrindinės valstybinio monopolistinio reguliavimo kryptys žemės ūkyje yra šios: agrarinės struktūros keitimas, žemės ūkio rinkų ir kainų reguliavimas, gamybos apribojimas, kapitalo įdėjimų į žemės ūkį skatinimas, eksporto organizavimas ir subsidijavimas, socialinė politika.

Agrarinės struktūros keitimui skiriamos didelės biudžetinės lėšos. Šių priemonių tikslas — pritaikyti gamybinius santykius žemės ūkyje prie gamybinių jėgų vystymosi poreikių, padidinti „socialinį stabilumą“ agrarinėje sferoje. Propagandinių skydu plačiai buvo naudojama „šeimos ūkio“ vystymosi teorija, kuria buvo bandoma pridengti valstybinį monopolistinių stambiosios kapitalistinės gamybos skatinimą žemės ūkyje. Ji pakeitė dar marksizmo-leninizmo klasikų sukritikuotą „smulkaus valstiečių ūkio pastovumo“ teoriją. Oficialiose vyriausybinesse programose, skirtose žemės ūkio struktūrai „gerinti“, buvo tvirtinama, kad valstybinės finansinės paramos žemės ūkiui tikslas yra užtikrinti valstietišku „šeimos ūkių“ suklestėjimą. Iš tikrųjų valstybės paramą gaudavo tik „gyvybingi“, dažnai kapitalistinio pobūdžio ūkiai, tuo tarpu milijonai smulkiųjų ir vidutiniųjų valstiečių kapitalistinėse šalyse nusigyveno ir neteko savo ūkių. Septinto dešimtmečio pabaigoje ir ši teorija išnyko iš daugelio kapitalistinių šalių oficialiosios agrarinės propagandos arsenalo. Ji tapo nesuderinama su stambių, aukšto konkurencinio pajėgumo, ūkių kūrimo uždaviniais.

Svarbią vietą valstybiškai monopolistiškai reguliuojant žemės ūkį, užima žemės ūkio produktų rinkų ir kainų reglamentavimas. Pavyzdžiui, Vakarų Europos „Bendrojoje rinkoje“ reglamentuojamos kainos 1980 m. apėmė daugiau kaip 90% agrarinės produkcijos (15, p. 345).

Nereti atvejai, kai buržuazinei valstybei tenka riboti žemės ūkio gamybos didėjimą. Iki aštunto dešimtmečio pradžios ši agrarinės gamybos reguliavimo forma plačiai buvo taikoma JAV bei Kanadoje. Nuo septinto dešimtmečio vidurio ir EEB šalyse pradėjo ryškėti žemės ūkio gaminių perprodukcija, dėl to buvo įvestas jų gamybos apribojimas. Šiam

tikslui naudojama kompensacinių išmokėjimų arba premijų sistema už pasėlių plotų užkonservavimą arba sumažinimą, gyvulių išplovimą, vaismedžių ir vynuogynų iškirtimą ir t. t., taip pat valstybinis produkcijos perviršių supirkimas ir laikymas sandėliuose.

Svarbią vietą valstybinėje monopolistinėje agrarinėje politikoje užima kapitalinių įdėjimų skatinimas teikiant subsidijas, pigesnius kreditus, taikant kitokias netiesiogines paramos priemones. Prie pastarųjų priskirtinos dotacijos perkant mašinas, mineralines trąšas, kurą, subsidijos ir premijos už produkcijos (pavyzdžiui, pieno) kokybę ir t. t. Dotacijos ir visos kitos skatinimo rūšys turi tikslinį pobūdį ir susijusios su tam tikrų pramonės monopolijų prekių įsigijimu. Tai skatina stambių kapitalistinių ūkių raidą.

Paskutiniaisiais metais išvystytose kapitalistinėse šalyse agrarinių produktų gamintojų tarpe didelę reikšmę turi socialinė politika. Ja siekiama švelninti socialinius kapitalistinio žemės ūkio prieštaravimus. Pavyzdžiui, 1982 m. Prancūzijos agrarinį biudžetą sudarė 82,3 mlrd. frankų, iš jų 42,6 mlrd. frankų, arba daugiau kaip pusė visų lėšų, buvo numatyta skirti socialinei politikai finansuoti (9, p. 17).

Vis plačiau valstybinės lėšos naudojamos palengvinti smulkiųjų gamintojų išstūmimo iš žemės ūkio sferos procesą: mokamos premijos už ūkio likvidavimą; teikiamos pašalpos valstiečių ir fermerių persikvalifikavimui išeinant iš žemės ūkio; mokama priešlaikinė pensija valstiečiams, jeigu jie parduoda arba išnuomoja žemę ilgam laikotarpiui, siekiant ją aprūpinti stambesnius ūkius ir t. t. 1969—1980 m. VFR 57 tūkstantčiai valstiečių už pensiją perleido kitiems savininkams 566,5 tūkst. ha žemės; už tai jiems vien 1980 metais išmokėta 221,1 mln. markių pensijos (14, p. 127).

Valstybinis monopolistinis žemės ūkio reguliavimas vykdomas ne tik atskirų imperialistinių šalių viduje, bet ir tarptautiniu mastu. Pavyzdžiui, VFR bei Prancūzijos patirtis šioje srityje plačiai taikoma vykdant bendrąją agrarinę politiką EEB šalyse. Šioje ekonominėje grupuotėje nustatytos vieningos maisto prekių įvežimo ir išvežimo kainos ir vieningas režimas trečiųjų šalių atžvilgiu; vieninga agrarinė politika finansuojama iš specialiai įkurto Europos žemės ūkio orientacijos ir garantijų fondo (FEOGA). 1980 m. šio fondo išlaidos devynių EEB šalių žemės ūkio reguliavimui sudarė 11,9 mlrd. atsiskaitomųjų vienetų (15, p. 378).

Svarbiausias socialinis ekonominis žemės ūkio reguliavimo padarinys yra nenutrūkstamas smulkiųjų „negyvybingų“ ūkių išstūmimo procesas. 1969—1979 m. JAV fermų skaičius sumažėjo nuo 3 mln. iki 2,3 mln., o žemės ūkyje dirbančių asmenų skaičius — nuo 4,6 mln. iki 3,8 mln. žmonių. Per tą patį laikotarpį devyniose EEB šalyse žemės ūkyje dirbančių asmenų skaičius sumažėjo nuo 11,5 mln. iki 7,8 mln. žmonių (10, p. 434, 464; 14, p. 72). Daug valstiečių ieško papildomų pragyvenimo šaltinių kitose liaudies ūkio šakose, t. y. tampa vadinamaisiais darbininkais — valstiečiais, kurie pamažu proletarizuojasi.

Šiuolaikinio kapitalizmo ūkinio mechanizmo krizė, ypač paastrėjusi paskutiniame dešimtmetyje, skaudžiai atsiliepia ne tik darbininkų, bet ir valstiečių padėčiai. Ekonominės krizės, susipynusios su žaliavų, energine, valiutos bei ekologine krizėmis, infliacija, nedarbo didėjimas tarp miesto darbininkų ir tarnautojų sulėtino arba sumažino atskirų maisto produktų paklausos augimą, dėl to valstiečių ir fermerių pajamos auga lėtai, o atskirais atvejais mažėja ir absoliučiai. Didėjančių gamybos kaštų nepavyksta padengti gaunamomis pajamomis. Didelis nedarbas miestuose sumažina galimybę valstiečiams pereiti į kitas liaudies ūkio šakas, dėl to kaime ima reikštis paslėptinė nedarbo forma.

Didėjantis išnaudojimas skatina valstiečius ir fermerius kovoti dėl savo gyvybinių interesų. Pirmiausia siekiama prisitaikyti prie technikos

pažangos keliamų reikalavimų gamybai. Vis labiau plinta įvairios gamybinės kooperacijos, tarpūkinių bendradarbiavimo formos, vienijamos pažangos tiek gamybinėje, tiek realizavimo sferose.

Politinėje kovoje nauja yra tai, kad, šalia protesto mitingų, vis dažniau organizuojamos galingos demonstracijos, maršai su traktorais, blokuojamos svarbios automagistralės ir miestų centrai, vyriausybės įstai-gos siekiant atkreipti visuomenės, politinių partijų dėmesį į sunkią valstiečių būklę.

Valstiečių ir fermerių interesų gynėjai yra kapitalistinių šalių komunistų ir darbininkų partijos, kurios valstiečius laiko artimiausiais darbininkų klasės sąjungininkais. Komunistai siekia sušvelninti buržuazinės agrarinės politikos pražūtingus padarinius kaimo darbo žmonėms, kelia reikalavimus sukurti jiems palankesnes ekonomines sąlygas, priimti naujus žemėvaldos įstatymus, teikiančius pranašumų smulkiesiems ir vidutiniams valstiečiams, teikti jiems veiksmingą valstybės finansinę paramą. Komunistai suvokia, kad išspręsti agrarinį klausimą galima tik bendros demokratinės kovos prieš valstybinį monopolistinį kapitalizmą, už visuomenės pertvarkymą socialistiniais pagrindais sraute.

LITERATŪRA

1. *Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.*— V., 1976, t. 2.
2. *Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.*— V., 1982, t. 19.
3. *Leninas V. I. Raštai.*— V., 1953, t. 22.
4. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.*— М., 1956, т. 7.
5. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.*— М., 1968, т. 22.
6. *Государственно-монополистические комплексы.*— Л.: ЛГУ, 1979.
7. *Agra — Europe*, 1973, Nr. 48, IV.
8. *Agra — Europe*, 1981, Nr. 28, IV.
9. *Agra — Europe*, 1981, Nr. 45, IV.
10. *Agricultural Statistics 1980.*— Washington, 1980.
11. *Agricultural prices*, 1981, January.
12. *Bulletin d'Information du Ministère de l'Agriculture*, 1976, Nr. 741.
13. *Economic Indicators of the Farm Sector.*— Washington, 1981.
14. *Materialband zum Agrarbericht 1981.*— Bonn, 1981.
15. *Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten der Bundesrepublik Deutschland 1981.* Münster-Hiltrup, 1981.
16. *USDA Statistical Bulletin*, 1981, Nr. 65.

Lietuvos TSR valstybinis
dailės institutas
Marksizmo-leninizmo katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1982 m.
kovo mėn.

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА В ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

А. САУСАНАВИЧЮС

Резюме

В условиях современного капитализма аграрные отношения усложняются. Их новыми агентами становятся буржуазное государство и капиталист агропромышленного комплекса (АПК). Важнейшими факторами, оказывающими влияние на аграрные отношения, являются научно-техническая революция и государственно-монополистический капитализм. Процесс воспроизводства в капиталисти-

ческом сельском хозяйстве стал невозможным без постоянного вмешательства государственных монополий.

Современные аграрные отношения проявляются в рамках развивающегося АПК, ядро которого образуют монополии, интегрирующие в единое целое отрасли народного хозяйства, связанные с производством, распределением, переработкой и реализацией аграрных продуктов. Слияние частной земельной собственности с финансовым капиталом и, соответственно, земельной ренты с монопольно высокой прибылью обнаруживается во всех трех сферах АПК, причем экономическое значение земельной ренты снижается. Проникновение финансового капитала в аграрное производство сопровождается усилением эксплуатации крестьян и фермеров во всех трех сферах АПК. Монополизация научно-технического прогресса монополиями позволяет уже в предсельскохозяйственной сфере АПК изымать прибавочный продукт из сельского хозяйства через монопольные цены на сельхозтехнику и производственные услуги, а также через ссудный процент на полученные кредиты. В сельскохозяйственной сфере АПК прибавочный и часть необходимого продукта сельских производителей попадает в руки монополий через закупочные цены посредством контрактов и договоров вертикальной интеграции. Главным рычагом эксплуатации крестьянства в послесельскохозяйственной сфере АПК являются продажные цены на аграрную продукцию, диктуемые монополиями.

Составной частью аграрных отношений в развитых капиталистических странах стало государственно-монополистическое регулирование сельского хозяйства. Оно охватывает изменение аграрной структуры, регулирование цен и рынков, импорта и экспорта сельхозпродуктов, стимулирование капитальных вложений, ограничение производства, социальную политику на селе.

Ухудшение положения крестьянства в условиях кризиса хозяйственного механизма империализма резко ухудшило воспроизводственные условия в капиталистическом сельском хозяйстве. Это обостряет классовую борьбу крестьянства. Последовательными защитниками интересов тружеников села выступают коммунистические и рабочие партии капиталистических стран.